

ביטול תורה: התהוותו של אתוס ישיבתי והריאליה שלו

תהילה גאדו*

<https://doi.org/10.54301/IXKS9565>

מילות מפתח: חינוך חרדי; ישיבות; ביטול תורה; גמרא; ספר נפש החיים; אינדוקטרינציה

האידיאולוגיה החינוכית שמימש רבי חיים בישיבתו מבוססת על דרכו של רבו רבי אליהו בן שלמה זלמן [1720-1797], הגאון מוילנא. והיא ממשיכה אצל ממשיכו בראשות ישיבת וולאז'ין (לאחר בנו, רבי איצלה) הנצי"ב, רבי נפתלי צבי יהודה ברלין, אשר ניתן לומר שהוא המוציא לפועל של חזון רבותיו (קהת, 2016; שטמפפר, 1995). שושלת זו של מעצבי הזרם הלמדני בעולם היהודי השפיעה על עיצובו של עולם התורה והישיבות בדורות הבאים. אידיאולוגיית עליונות התורה מכוננת את הישיבות עד ימינו, והן ספוגות באווירת התמסרות ללימוד תורה, ובאופן ספציפי – ללימוד הגמרא (טבילה, 2023; קהת, 2016).

הישיבות הליטאיות באירופה טרם השואה נועדו, כמו ישיבת וולאז'ין, לפיתוח אליטה למדנית ודתית. הן יועדו במקורן למתי מעט צעירים בעלי יכולות למידה גבוהות וייחודיות (עילויים), ולכן למדו בהן אלפים ספורים של בחורים (אטקס, 1971). גם בישראל בראשית שנות החמישים מעטים בלבד העלו על דעתם את האפשרות שנער יפנה את כל זמנו ואונו ללימוד בישיבה וימצא בה סיפוק רוחני וייעוד חברתי (מלחי, 2020). אך בשל הידלדלות עולם הישיבות בחורבן יהדות אירופה נעשה ניסיון להצמיח בארץ תנועה לחיזוק הישיבות. תחילה היה מספר תלמידי הישיבות קטן, ועם הזמן הוא גדל. מגמה זו הלכה והתרחבה בזרמים היהודים האורתודוקסיים בישראל, ובפרט בקהילה החרדית, שהלכה והתבססה כ'חברת לומדים' (פרידמן, 1991). היום לימוד בישיבה היא ברירת המחדל לכל נער חרדי (טבילה, 2023; מלחי, 2020; שטמפפר, 1995; Keren-Kratz, 2025). מעבר לכך, לימוד התורה בישיבה מוצג ומוגדר כדרך החיים הבלעדית למימוש הייעוד הדתי והרוחני ואף כמקור לסיפוק רוחני לכלל תלמידיה תוך צמצום ממדי החיים הגשמיים (חקק, 2005) וצמצום ההצטיינות לתחום היכולת ללמוד טוב גמרא בעיון. כפי שהיה בישיבת וולאז'ין, ההקפדה להימנע מביטול תורה היא מעקרונות הישיבה החרדית בת זמננו (טבילה, 2023), כמו גם התביעה למסירות נפש לתורה שהיא מעקרונות החרדיות (בראון, 2017). כך ממוסד דגל, המיועד לנבחרת מצומצמת וליחידים סגולה, המנוהל ביועצין באופן קפדני ביותר, הפכה הישיבה, על מכלול דרישותיה – כולל הדרישה להתמסרות מלאה ללימוד התורה ולהימנעות מביטולה – לאפשרות היחידה לכל נער חרדי באשר הוא.

כדי להבין את אתוס החינוך הישיבתי החרדי והתפתחותו ראוי להזכיר את 'אם הישיבות' – ישיבת 'עץ חיים', המוכרת בשם ישיבת וולאז'ין, והאתוס המכונן שלה, והשפעתם על אופי הישיבות בזמננו. את הישיבה הקים רבי חיים מוולאז'ין [1748-1821] במטרה לטפח את עולם התורה שלדבריו היה בשפל בתקופתו, ככל הנראה גם בעקבות עליית החסידות (מירסקי, 1955; שטמפפר, 1995). בישיבה ביקש רבי חיים להעלות את קרנה של התורה ולימודה, לקיים את האידיאל של תלמוד תורה ולייצר מקום גידול לאליטה למדנית שתוכל להרבות תורה באזורים רבים (שטמפפר, 1995). ואכן, בישיבה למדו תלמידים שגילו חריפות וכישרונות ייחודיים. בישיבתו הטמיע רבי חיים את האידיאולוגיה שלו ביחס לעליונות התורה, שלפיה לימוד התורה אינו עוד מצווה אלא עיקר הדת (אטקס, 1971; לאם, 1972; קולא, 2006), ומעלתה היא אף מעל ומעבר למעשי דבקות בבורא, כי הלימוד עצמו הוא הוא הדבקות שבו (שוח"ט, 2020). אידיאולוגיה דתית-חינוכית זו ממוצה בספרו 'נפש החיים' ובו הוא מציג את לימוד התורה כמיצוי ההווייה הדתית. רבי חיים חינך את תלמידיו לשקידה ולעמל בתורה יומם ולילה והנהיג אווירה של התמסרות ללימוד התורה. הוא גם נתן בישיבה ביטוי דרמטי לאמונתו כי לימוד התורה מספק הצדקה רוחנית לעצם קיום העולם. רבי חיים אף נקט הלכה למעשה נהלים להבטיח שבישיבתו יהיה בכל עת, יום וליל, לפחות אחד שעוסק בתורה (וירצבורג, 1968), שהרי "אם היה העולם כולו מקצה עד קצהו פנוי ח"ו אף רגע אחת ממש מהעסק והתבוננות שלנו בתורה. כרגע היו נחרבים כל העולמות עליונים ותחתונים והיו לאפס ותהו חס ושלו"ם" (נפש החיים, שער ד, יא). כך שלובים זה בזה שני מפעלי חייו: הישיבה וספר נפש החיים שמטרתם להקים עולה של תורה בישראל. לא בכדי כונתה ישיבת וולאז'ין 'אם הישיבות', המהווה אב-טיפוס לישיבות שקמו בעקבותיה.

* תהילה גאדו היא דוקטורנטית בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית. עבודת הדוקטור – בהנחייתו של פרופ' מיכל פרנקל – עוסקת באלימות דתית בזוגיות. גאדו היא חוקרת במכון הישראלי לדמוקרטיה ובפרויקטים מחקרניים נוספים. מחקרה עוסקים בקהילה החרדית בישראל ובשינויים שעוברת הקהילה בדגש על אידיאולוגיה, תרבות ודתיות בקהילה. מרצה בקריה האקדמית אונו בחוג לחינוך וחברה ומלמדת גמרא במדרשת אותות לנשים. <https://orcid.org/0000-0001-6616-2633>

המושג 'ביטול תורה'

מטבע הלשון 'ביטול תורה' מופיע לראשונה בתלמוד – כעונן (בבלי, שבת לג, א). הוא מבוסס על פרשנות על אודות היקף חיוב מצוות לימוד תורה במסורת היהודית. התלמוד מציג דיון עקרוני דרך מחלוקת בין רבי ישמעאל, שטוען שעל האדם לעמוד לפרנסתו לצד לימוד התורה, לבין רבי שמעון בר יוחאי, שטוען שיש לעסוק בתורה, והפרנסה תגיע דרך סיעתא דשמיא. המחלוקת מבוססת על פער בין הפסוקים "ואספת דגנך" (דברים יא יד) ו"לא ימוש ספר התורה הזה מפך והגית בו יומם ולילה" (יהושע א ח). רבי ישמעאל מתייחס לפסוק "ואספת דגנך" כהנחיה מרכזית לאדם לנהוג בדרך העולם המקובלת של עבודה לפרנסתו. רבי שמעון, לעומתו, מתייחס לפסוק "והגית בו יומם ולילה" כבסיס, היות שאם יעסוק אדם בשדה לפרנסתו לא תוכל התורה להתקיים. ואת הפסוק "ואספת דגנך" הוא מפרש כהבטחה ללומד התורה שמלאכתו תיעשה על ידי אחרים והוא יקצור את הפירות. התלמוד מסיים את הדיון בטענתו של אביי, אמורא בדור מאוחר יותר: "הרבה עשו כרבי ישמעאל – ועלתה בידן, כרבי שמעון בר יוחאי – ולא עלתה בידן" (בבלי, ברכות לה, ב). ואכן לאורך ההיסטוריה היהודית קומץ תלמידי חכמים השקיע עצמו בלימוד התורה, ושאר העם ניהלו חיי פרנסה, כשיטת רבי ישמעאל. במקום אחר בתלמוד מצוין שחובת לימוד התורה – המוטלת על כל אדם – יכולה להתמלא בקריאת שמע שחרית וערבית: "מדבריו של ר' יוסי נלמוד אפילו לא שנה אדם אלא פרק אחד שחרית ופרק אחד ערבית, קיים מצות 'לא ימוש ספר התורה הזה מפך'. אמר רבי יוחנן משום ר"ש בן יוחי אפי' לא קרא אדם אלא קרית שמע שחרית וערבית קיים 'לא ימוש'" (בבלי, מנחות צט, ב). כמו הגדרת חיוב לימוד התורה כך גם הגדרת ביטול תורה – רחבה ונתונה לפרשנות מגוונת (לסקירה ראו למשל אברהם, תשס"ז).

רבי חיים מוולאז'ין צידד, גם להלכה וגם למעשה, בגישה הפרשנית המרחיבה את חיוב לימוד התורה ואת המשמעות של ביטול תורה. שער ד' בספרו 'נפש החיים' עמוס בדרישה להתמסרות ללימוד ולהימנעות מביטול. בספר זה רבי חיים אינו מתבסס רק על הגישה המחמירה בתלמוד, אלא מלקט ציטוטים רבים מהספרות היהודית לאורך ההיסטוריה לכדי לקט היוצר נרטיב על אודות חומרת הרפיון מלימוד תורה אף לרגע דל ועל אודות חומרת עונשו של המבטל תורה. כלל התיאורים והטיעונים המובאים בשער ד' מטעינים גודש רגשי על המושג 'ביטול תורה'. בישיבת וולאז'ין הונהגה הלכה למעשה הגישה הפרשנית הרחבה ביותר ביחס לחובת לימוד תורה ברוח האידיאולוגיה הדתית של מייסדה. גישתו הפרשנית של 'נפש החיים' ויישומה המעשי נוכחים בעולם הישיבות, והיום צועדות הישיבות החרדיות בישראל בעקבות אימוץ מורשתו האידיאולוגית של רבי חיים. עד כדי כך שהרב יצחק זאב הלוי סולובייצ'יק (הגרי"ז) המכונה 'הרב מבריסק', דמות מרכזית

נוספת שהשפיעה על עולם הישיבות, כינה את ספר 'נפש החיים' 'שולחן ערוך בהשקפה'. למעשה, בישיבות החרדיות כיום התפתח המושג 'ביטול תורה' לכדי איסור ביטולה הן בכמות – שהרי כל זמנו של הגבר, למעט עיסוק מזערי בקיום הגוף, אמור להיות מוקדש ללימוד התורה, הן באיכות – לאור ההתייחסות לתורה כערך עליון ובלעדיו (טבילה, 2023).

התפתחות המודרנית של המושג 'ביטול תורה'

המושג הישיבתי 'ביטול תורה' – אשר רווח בישיבות לבנים הן להלכה הן למעשה וחל מטבעו על גברים בלבד – מבוסס, אם כן, על המקור התלמודי. מקור זה עוצב בתהליך התפתחותי לכדי יישומו הכוללני והמחייב כיום. דברי התלמוד קיבלו את הפרשנות המחמירה על ידי רבי חיים מוולאז'ין ב'נפש החיים' המציב דרישה גבוהה להתמסרות ללימוד תורה. בתהליך התפתחותי נוסף עבר מושג זה תיווך מוקצן ופרשנות מחמירה נוספים של המקור התלמודי ושל האמור ב'נפש החיים' בישיבות בזמנו. כך למעשה הדרישה המחמירה להימנעות מביטול תורה הוקצנה עוד יותר בישיבות החרדיות בישראל. החמרת הדרישה נעשתה הן בעל פה – בשיחות של ראשי ישיבות ומשגיחים בפני תלמידיהם, הן בכתב – על ידי התפתחות סוגה ספרותית של ספרי עזרה עצמית המעודדים תלמידי ישיבות להתמסר לתלמודם (גאדו, 2024). הסוגה הספרותית של ספרי עזרה עצמית הרווחת בישיבות התפתחה בהשראת 'נפש החיים'. היא מתבססת עליו ומרבה לציין אותו ואת רבי חיים מוולאז'ין כמנחיל המורשת החינוכית הישיבית. הדרישה המחמירה ביחס לחיוב לימוד התורה ולהימנעות מחלטה מביטולה המובעים בספרות זו מגלמת יישום מוקצן של דרישותיו של 'נפש החיים' (גאדו, 2024). לשם המחשה, אציין את הספר 'בניין עולם' כדוגמה בולטת, ודרכו ניתן להציג את התפתחות היחס הישיבתי לביטול תורה. הספר 'בניין עולם' נכתב בסוף המאה הקודמת בעילום שם, ולמרות האנונימיות שלו הוא נפוץ ביותר בישיבות. הספר, בדומה ל'נפש החיים', כולל ליקוטים ממקורות שונים המעודדים התמסרות ללימוד התורה. מתודת הליקוט מחדדת את הסבירות שהספר נכתב בהשראת 'נפש החיים' המצוטט בו לא מעט, והוא נשען על מסריו ומעצים אותם. בשער הספר מוצגים תוכנו ומטרתו: "יתבאר בו עוצם חיוב לימוד התורה המוטל על כל אחד ואחד, והזהירות שלא לבטל אפילו רגע קטן". ב'נפש החיים' ישנו פיתוח של ביטול תורה לכדי איסור. מקורו בדברי הזוהר, המקבלים ב'נפש החיים' מסגרת מעצימה עד כדי התייחסות לביטול תורה כ"אזהרה נוראה" (שער ד, לג). באזהרה מודגשים כוחה ועליונותה של התורה, המשולה לעץ החיים, ולעומד בלעדיו – כעומד בלא לחם ובלא מים. זוהי התפתחות פרשנית שנעשית ב'נפש החיים'. המקור המקראי לדרישה לעסוק בתורה "והגית בו יומם ולילה" שמקבל העצמה בספר הזוהר המשווה את עוזב התורה למי שפורש מאילן החיים

היאך להימלט מזה"; שער ג' – 'שער כח וקדושת הדיבור'; ושער ד' הוא 'שער ניצול הזמן, ובו יישא מדברותיו כי לכל רגע ורגע יש תפקיד ומטרה, ועצות היאך לנצל כל רגע ורגע' (פרידמן, תשנ"ט: א). לצידם ישנם ספרי הדרכה כמו הספר 'שאיפות' (הרשקוביץ, תשס"ג), שכותרת המשנה שלו מעידה על תוכנו: "מאמרי חיזוק והתעלות עובדות והנהגות מגדולי ישראל המעוררים שאיפה ורצון למימוש האפשרויות הגלומות בכל אחד ואחד מאתנו להתעלות ליגדול בישראל". ספרי הדרכה נוספים כמו 'נפש הישיבה' (פרידמן, תשנ"ז), 'שטייגן' (פרידמן, תשס"ג), וספרים המבוססים על שיחות ראשי ישיבות כמו 'אורחות הישיבה' (ברגמן, תשע"ח) המתאר "אורחות, הנהגות, הדרכות, מאמרים ושיחות" מאת רבי אלעזר מנחם מן שך [1899-2001], "המעוררים הרגשים ושאיות להתעלות במעלות התורה, ויראת שמים המדריכים בנתיבי העליה בשלבי הסולם המביא אל פסגת ההצלחה והסוללים את הדרך להתמודדות עם נסיונות ומוקשי החיים" (שם: א). ספר זה כדוגמה מציג ביתר שאת את חובת ההתמסרות ללימוד התורה, והתרשלות בלימוד אינה אפשרות שהרי "חוץ מלימוד התורה אין עוד שום דבר אחר בעולם! אלו הן החיים, ואין בלתם!" (שם: קנז). הספר מזהיר כי "ביטול תורה הוא הדבר החמור ביותר" ומרחיב את האזהרה ל"ביטול תורה דברים" כגון בזמן הדלקת הנרות בחנוכה או שירה לכבוד חתנים (שם: קנא).

השלכות המושג 'ביטול תורה' על תלמידי הישיבות

'ביטול תורה' עוצב כמושג מכונן בישיבות עבור תלמידים בעת לימודיהם בישיבה ובחייהם הבוגרים. על פיו עליהם להשקיע את כלל מאמציהם וזמנם ללימוד תורה. כפי שהצגתי, המושג התלמודי 'ביטול תורה' התפתח והתעצם. הוא הועצם להלכה, בספר 'נפש החיים', ולמעשה, בישיבת וולאז'ין, מעבר לעמדה המחמירה בתלמוד. הוא התפתח והועצם יותר בדורות הבאים באמצעות מסורת בכתב ובעל פה. וזאת תוך פרשנות מוקצנת של המסרים ב'נפש החיים' אשר יועדו לקבוצת עילית בלבד, אך התקבעו כמות שהם בישיבות בימינו כשיטה בלעדית ומחייבת כול. כעת אתייחס להשלכותיה של הבנת התפתחות המושג על תלמידי ישיבות בימינו.

הציווי הנחרץ נגד ביטול תורה מעצב את אורח החיים בישיבות. מחד גיסא הוא מוביל להתפתחות מנהגים ישיבתיים, כגון שקידה עצימה ומרוכזת על הלימוד, יצירת חבורות לימוד והקדשת לילות שלמים ללימוד תורה. הדרישה הגבוהה ללימוד מתמיד ובלתי פוסק יוצרת אווירה רוחנית מרוממת בישיבה, אווירת התמסרות לווהט, מעין תרבות ייחודית של מצוינות אקדמית דתית. מאידך גיסא התקנים הגבוהים האלה, שבמקור נועדו ליחידי סגולה, מציבים אתגר משמעותי ליישום עבור תלמידים. יתרה מזאת, האזהרות החמורות לגבי העונש על 'ביטול תורה'

מועצם עוד וממוסגר כ'אזהרה נוראה'. כהמשך להתפתחות התהליכית, הספר 'בניין עולם' מעניק העצמה נוספת לדברים. בפרק ב, שכותרתו 'שישתדל ללמוד בכל רגעיו', מוצג בשם רבי ישראל מאיר הכהן [1838-1933] בספרו 'תורת הבית', חישוב מספר עצום של מצוות שניתן לקיים בזמן מועט של לימוד תורה. התיאור הכמותי (חישוב של מאתיים מילים לדקה) מוצג כרווח שאין להפסידו, ונועד לעודד לימוד תורה מסיבי וללא הרף. בהמשך הפרק מרוכזת ההמלצה להתמקדות מוחלטת בלימוד התורה – בכמות ובאיכות:

כמה חובה מוטלת עלינו בפרט **בהיותנו עסוקים בלימוד, שלא להעיף מבטים לצדדים**, כי על ידי כך חושב ומהרהר במה שרואה, ולא בלימודו, ונמצא בטל מתורה, **ואפילו להביט במשך חלק קטן מהרגע** כנ"ל. ונוסף לעוון ביטול תורה עוד מקלקל הצלחת לימודו, דתורה נעשית על ידי זה קרעים קרעים (בנין עולם: טו; ההדגשה שלי ת"ג).

כנגד הדרישה לנצל כל רגע ללימוד התורה, כך חמור ביטולה. נדרשת הקפדה על זמן הלימוד "כי כל רגע ורגע בביטול התורה [...] עבירה היא בידו" (שם: קעו) שהרי "אפילו ברגע כל-דהוא כאשר יסיר האדם דעתו מהתורה יכול לפול לבור שחת שלא יוכל לקום עוד" (שם: קעז). לחיזוק הדברים מצטט הכותב מהספר 'אור יחזקאל': "אל לו לאדם שעבר עליו יום בביטול תורה לחשוב שיבוא בדין [רק] עבור אותו היום, אלא לחלקו לפרטים, שהיום מורכב מרגעים רגעים, ועל כל רגע ורגע של ביטול תורה חייב" (שם: קסח-קסט).

כדוגמה למודל מופתי של שקידה מובאים ב'בניין עולם' סיפורים על אודות שקידתם של תלמידי חכמים בנערותם והימנעותם מביטול תורה. בהמשך מפורטת הנחיה מדוקדקת כיצד להימנע מביטול תורה גם באמצעות גורם עקיף. למשל מי שעצב בטבעו ונאלץ לשוחח כדי להפיג דאגתו, יעשה זאת בתכלית הקיצור (שם, קונטרס דברי חן, קסז-קסח), או הנחיה לזהירות ממאכלים מכבידים שמביאים לעייפות שתגרע מערך הלימוד (שם: קעב). כסגירת מעגל, בקונטרס 'דברי חן' המודפס בסוף הספר, בפרק שכותרתו 'בענין זהירות בן תורה על זמן לימודו' (שם, קעד) מצוטט 'נפש החיים' המזהיר את אותה אזהרה נוראה מפני ביטול רגע אחד של לימוד תורה.

כאמור, 'בניין עולם' הוא דוגמה לספרות פופולרית לתלמידי ישיבות בימינו. מצויים בו הדרכה ומסרים מפורטים על ערך לימוד תורה ואיסור ביטולה, המבוססים על 'נפש החיים' ומעצימים את מסריו. ישנם ספרים נוספים המבוססים על ספרות תורנית, כמו הספר 'ודברת במ' (פרידמן, תשנ"ט) בעל ארבעה שערים, ולמעשה הוא בבואה ל'נפש החיים'. שער א' הוא 'שער רציפות הלימוד, בעניין חשיבות ומעלת הלימוד ברציפות, וחומר העוון והפגם בהפסקה בדברים בטלים'; שער ב' – 'שער ביטול תורה, בו יבואר חומר איסור ביטול תורה כי רב ועצום הוא. וגם עצות

דעת קהל, לחץ קבוצתי, הפעלת סמכותם ושימוש בסטראטיפים הרווחים בסביבה (לם, 1991). למעשה הישיבה תובעת מתלמידי להתאמץ ולהתאים את עצמם להווייתה ולדרישותיה (טבילה, 2023: 136). כך תהליך הסוציאליזציה הרחב הכולל את החינוך האינדוקטריני המנחיל תפיסות וערכים משמש כמעצב תרבות ותומך בהמשך קיומה של חברת הלומדים החרדית.

הנחלת האידיאל האוטופי של לימוד תורה כדרך חיים בלעדית של קבוצה גדולה והטרונגנית, המציעה סיפוק רוחני ומסגרת חיים מלאה לכל תלמיד באשר היא קשה לישום (חקק, 2005). הניסיון להתאים את כלל תלמידי הישיבות למציאות אידיאלית נתקל בקשיים ואף יוצר תסכול אצל חלקם. לא כל תלמידי הישיבה החרדים, ובפרט מי שלא התברכו ביכולות התמדה ותשוקה ללימוד, יכולים לעמוד בסטנדרטים של שקידה מסיבית בתחום לימוד אחד. עבורם אידיאל ההימנעות מביטול תורה, המבוסס על טיעונים דתיים, עשוי להוביל ללחץ דתי, לחרדה ולתחושת כישלון, ולאו דווקא לפיתוח אהבה ומוטיבציה ללימוד או לתחושת הצלחה.

פרשנות ויישום חלופיים

כפי שראינו, כבר בתלמוד ישנן פרשנויות חלופיות ולגיטימיות לגדרי חובת לימוד תורה. הגישה המצמצמת מצביעה על קריאת שמע – שחרית וערבית כמספקת וממלאת את הצורך המינימלי לדרישה "והגית בו יומם ולילה". גישה זו אף רווחה בעם ישראל, ועל כך, כאמור, מעיד התלמוד עצמו "הרבה עשו כרבי ישמעאל – ועלתה בידן, כרבי שמעון בר יוחאי – ולא עלתה בידן" (בבלי, ברכות לה, ב). פרשנותו של רבי חיים מוולאז'ין המחייבת הלכה למעשה את הגישה המרחיבה לגבי חובת לימוד תורה לא הייתה רווחת במהלך ההיסטוריה היהודית, ואף כשהונהגה בישיבת וולאז'ין היא יועדה לקבוצת עילית. התקבלותה הכמעט בלעדית של הגישה הזו דחקה הצידה את הגישות האחרות שרווחו לאורך ההיסטוריה. עם זאת, הגישות הפרשניות האחרות – אף על פי שאינן פופולאריות במרחב החרדי – נוכחות ומוצעות כחלופות. אציג להלן כמה מהן.

כבר בתקופת **הראשונים** נידונה השאלה האם לימוד תורה הוא חיוב תמידי. מפירושם של הרא"ש, רבי אשר בן יחיאל [1250-1327], והריטב"א, רבי יום טוב בן אברהם אֶשְׁכֵּלִי [1250-1330] נראה כי אין כלל חובה ללימוד תורה מעבר לקריאת שמע ערב ובוקר. לימוד שהוא מעבר לכך – הריהו רשות. הר"ן, רבי נסים בן ר' ראובן גִּירוֹנְדִי [1290-1375/6] לעומתם, סובר שיש חיוב ללימוד כל הזמן, אולם חיוב זה אינו כאחד מחיובי 'עשה' מן התורה. חלופות פרשניות נוספות נוסחו על ידי חכמי תורה שהכירו את ההתפתחות הפרשנית של בעל 'נפש החיים' ויישומה בישיבות. בעל **האור שמח**, רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק [1843-1926] טוען כי ביטול תורה אינו מושג הלכתי.

מעודדות אומנם מסירות נפש ללימוד, אך הן עלולות גם ליצור לחץ נפשי. כתוצאה מכך תלמידים רבים שמתקשים לעמוד בציפיות הגבוהות עלולים לחוות רגשות אשם, חרדה ונקיפות מצפון (גאדו, 2024). כאשר תלמידי ישיבות אינם מצליחים ללמוד או כשהם לומדים באיכות ירודה, הם עשויים לחוש ריקנות או תחושה שלילית בעקבות המחשבה כי מדובר בבזבוז זמן. תחושה זו הנובעת מתפיסת העולם המכוונת לניצול הזמן מלווה בתחושת אי-מימוש הייעוד וחוסר במרכיב חיוני בחיים. תחושות אלה – גם החיוביות וגם השליליות – הן תמונת ראי ליחסם של תלמידי ישיבות ללימוד התורה ומרכזיותו ולרצונם לחוות הצלחה בלימוד. התחושות הן החיוביות בעקבות הלימוד הן השליליות שבעקבות הכישלון מניעות ללימוד (שליף, 1995).

ההשלכות, שמתבטאות בהתנהגויות ובתחושות הנובעות מהפנמה מלאה ונחרצת של המסרים נגד ביטול תורה, אופייניות בעיקר בקרב תלמידי ישיבה קטנה [בני 14-17]. אלה מצויים בעיצומו של גיל ההתבגרות, המאופיין בלהט אידיאולוגי במקביל לתהליכי התבוננות וחקירה עצמית והתנסות בנורמות אידיאולוגיות כמו הימנעות גמורה מביטול תורה – העשויים לפחות במהלך החיים הבוגרים (גאדו, 2024). כמו כן, הלימוד בישיבה הקטנה מפקח וכולל שני שיעורי גמרא ביום: בעיון ובבקיאות. בישיבה גדולה [גיל 18 ועד לנישואין], התלמידים רכשו כבר מיומנויות בלימוד גמרא – מתקיים שיעור יומי אחד, ויש בה עצמאות רבה יותר ביחס לישיבה הקטנה (טבילה, 2023). מאפיין זה של הישיבה הקטנה מגדיל את מספר המסרים על אודות ביטול תורה ועוצמתם ומעצים בקרב תלמידי ישיבה קטנה את הקשיים שתוארו.

במבט סוציולוגי הישיבות הן ספינת הדגל של הקהילה החרדית. בהן מתרחש תהליך הסוציאליזציה והחניכה של בני לתוך העולם החרדי ותרבותו הייחודית באמצעות קורפוס של תוכני לימוד ובאמצעות הקניית ערכים והשקפה. כמוסדות סוציאליזציה אוטונומיים, מעצבות הישיבות את תלמידיהן לפרטים קונפורמיים בחברת הלומדים החרדית (בארט, שפיגל ומלאך, 2020). כחלק מתהליך הסוציאליזציה החינוך בישיבות הוא אינדוקטריני – חינוך פוליטי אידיאולוגי, תהליך של הנחלת דעות המובנה על ידי הקהילה ומשרת את צרכיה. צורת חינוך זו נובעת מהנחה שתפקיד החינוך לשמר את התרבות הקבוצתית ולטפח הזדהות רגשית של התלמידים עם העמדות של המוסד והמערכת שאליהם הם משתייכים. חינוך זה מבקש להטמיע את תפיסת העולם הקבוצתית הרצויה בהתנהגותם החברתית של התלמידים. הטמעת העמדות נעשית גם בצורה רגשנית, והן מוצגות כעובדות תוך היעדר התייחסות לדעות מנוגדות, לשאלת שאלות ולקיום בירור רציונלי עליהן (לם, 1991, 1999; לבאי, 1978). הטמעת המסרים על ביטול תורה בישיבות נעשה בשיטת החינוך האינדוקטרינית. כדי לגרום לתלמיד לקבל עמדות אידיאולוגיות, אנשי החינוך אינם נמנעים משימוש בטכניקות כמו

גם אם הגישות הפרשניות האלה אינן רווחות כיום בישיבות, עצם קיומן עשוי להפוך אותן ביום מן הימים, בהתאם לצרכים שיתפתחו, לפופולאריות ומקובלות. הן עשויות אף להיות מיושמות הלכה למעשה כחלופות במוסדות חינוך תורניים התואמות יותר את יכולותיהם הממשיות של התלמידים.

המקורות

- אברהם, מ' (תשס"ז). בין זמן לפנאי. בתוך ש' וינברגר וע' ביטנר (עורכים), **החזית שבנוסף** (435-454). ספריית בית-אל.
- אטקס, ע' (1971). שיטתו ופועלו של ר' חיים מוולוז'ין כתגובת החברה ה"מתנגדית" לחסידות. *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 38/39, 1-45.
- בארט, ע', שפיגל, א', ומלאך, ג' (2020). **אחד מחמישה תלמידים: החינוך החרדי בישראל**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בראון, ב' (2017). **מדריך לחברה החרדית**. עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ברגמן, א' (תשע"ח). **אורחות הישיבה**. לוחות פרנק.
- גאדו, ת' (2024). ספר נפש החיים ובניית דמותו של תלמיד הישיבה הליטאי-חרדי. **דברים**, 16(ב), 219-243.
- הרשקוביץ, י' (תשס"ג). **שאיפות: מאמרי חיזוק והתעלות, עובדות והנהגות מגדולי ישראל המעוררים שאיפה ורצון למימוש האפשרויות הגלומות בכל אחד ואחד מאתנו להתעלות ל"גדול בישראל"**. הוצאה פרטית, משפ' הרשקוביץ.
- וירצבורג, ו"ש (1968). רבי חיים מוולוז'ין. בתוך א' יונג (עורך), **נוטרי מורשת: פרשיות חיים** (26-38). מוסד הרב קוק.
- חקק, י' (2005). רוחניות מול גשמיות בישיבות הליטאיות. **מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות**.
- טבילה, ב' (2023). **הישיבה התיכונית החרדית**. רסלינג.
- לאם, נ' (1972). **תורה לשמה: במשנת רבי חיים מוולוז'ין ובמחשבת הדור**. מוסד הרב קוק.
- לביא, צ' (1978). **אתגרים בחינוך: לקראת בית ספר פתוח יותר**. ספרית פועלים.
- לם, צ' (1991). חינוך פוליטי וחינוך אידאולוגי: הבחנות. בתוך ר' שפירא וא' כשר (עורכים), **רשפים: היבטים היסטוריים, פילוסופיים וחברתיים של החינוך** (309-320). אוניברסיטת תל-אביב.
- לם, צ' (1999). **פוליטיקה בחינוך: מקומה כנושא לימודים בהכשרת מורים**. מכון מופ"ת.
- מירסקי, ש"ק (1955). ישיבת וולאז'ין. בתוך ש"ק מירסקי (עורך), **מוסדות התורה באירופה בבנינים ובחורבנם** (1-86). הוצאת עג'ון עלי-יד ההסתדרות העברית באמריקה.
- מלחי, א' (2020). **"חנוך לנער על פי דרכו": מסגרות חינוך חלופיות לנערים חרדים**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- פרידמן, מ' (1991). **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. מכון ירושלים לחקר ישראל.

מסקנתו דומה למסקנת הריטב"א שלפיה החיוב ההלכתי של תלמוד תורה עומד אך ורק על קריאת שמע בוקר וערב, וכל מה שמעבר לזה אינו נכלל בהלכה הפורמלית, ונותר לבחירתו של כל אדם לפי יכולתו. גם אם אדם יכול ללמוד תורה מעבר לשיעור המינימלי – כלל לא מוטל עליו חיוב הלכתי לעשות כן שהרי זהו חיוב חוץ-הלכתי. הביסוס לטענתו הוא שההלכה היא אוניברסלית ומידות החיוב שלה הן אחידות, וחיוב שתלוי ביכולות מסוימות אינו במרחב החיוב ההלכתי. הגישות החלופיות האחרות אומנם רואות בלימוד התורה חיוב הלכתי, אך הוא מצומצם. בעל **הקהילות יעקב**, רבי יעקב ישראל קנייבסקי [1895-1899] עסק בסוגיית "העוסק במצווה פטור מן המצווה" (קהילות יעקב, שבת, יא, ברכות, טו) וטען ביחס ללימוד תורה שהחיוב הוא ללמוד כפי היכולת, ומעבר לכך לא חל על האדם חיוב כלל. וכן כאשר על האדם מוטלת מצווה אחרת ואי אפשר לקיים את שניהם, אזי חיוב לימוד תורה אינו חל כלל. הרב איסר זלמן מלצר [1870-1953] בספרו **'אבן האזל'** על משנה התורה לרמב"ם מציג חלופה פרשנית נוספת ומינימליסטית יותר ולפיה החיוב ללמוד תורה חל על אדם כל עוד הוא אינו עסוק בשום עיסוק אחר. הוא מדגיש שהכוונה היא גם לעיסוקי פנאי ותענוגות "הדייט" (כלומר יהודי שאינו מלך ישראל) מותר לו להתענג, אף שזה יגרום לביטול תורה ע"י השכרות או בעילות נשים, ולהדייט אינו אסור אלא לבטל תורה בלי כל סיבה, שאז אם הוא מסיר את לבו מן התורה" (קהילות יעקב, הלכות מלכים, ג, ו) (אברהם, תשס"ז).

העמדות החלופיות מצויות אומנם בכתובים, אך הן צצות ומופיעות לעיתים גם במרחב הישיבתי. כדוגמה, לפני מספר שנים התקיים פולמוס בין קודקודי חינוך חרדיים מהזרם הליטאי שעסק בדרישה הרווחת לניצולו של כל רגע ללימוד. הפולמוס, שהדים לו נמצאים במקורות בלתי פורמליים (ראו אצל גאדו, 2024: 232), התפתח בעקבות התבטאותו של הרב אהרון יהודה לייב שטיינמן [1914-2017] שביקשה לסייג את האמור ב'נפש החיים' – שיושם הלכה למעשה בישיבות ברמת האינדיבידואל – כי היעדר עיסוק בתורה רגע אחד יוביל להחרבת העולם (נפש החיים ד כה). ההסתייגות נתמכה בטענה שהחשש אינו קיים כאשר קיימים צדיקים שמגינים על העולם. את דברי הרב שטיינמן תקף הרב משה מרדכי שלוזינגר [1941-2010], שהחזיק בעמדתו המחמירה של 'נפש החיים' ובפרשנותה המקובלת בישיבות כיום, המחמירה עוד יותר. הוא דרש לקבל כפשוטה את הפרשנות הזו ולהמשיך לשמר אותה הלכה למעשה, למרות היותה רחוקה מפשט דברי חז"ל.

אם כן, לצד העמדה המחמירה, הכמעט יחידאית מבחינת התבססות על הספרות היהודית שרווחת בישיבות, קיימות גישות פרשניות פחות מוחלטות כלפי חובת לימוד תורה וכלפי המושג 'ביטול תורה', דוגמת הגדרת חובת הלימוד לפי היכולת ומידת הפניות, או הגדרת ביטול תורה לפי איכות ולא על פי כמות.

פרידמן, י"ב (תשס"ג). שטייגן: הדרך להתעלות, ספרו האישי של בן ישיבה. מכון הגות הו"ל.

פרידמן, י"ב (תשנ"ז). נפש הישיבה: שיחות נפש... על עולמו הפנימי של בן הישיבה. תורת חיים הוצאה לאור.

פרידמן, פ"א (תשנ"ט). ספר ודברת במ. מוציא לאור לא ידוע.

קהת, ח' (2016). משהפכה התורה לתלמוד תורה: תמורות באידאה של תלמוד תורה בעידן המודרני. כרמל.

קולא, ע' (2006). תורה לשמה במשנת הרב קוק, עבודת דוקטורט. אוניברסיטת בן גוריון.

שוח"ט, ר' (2020). ר' חיים מוולוז'ין והפולמוס עם החסידות על פי נפש החיים וספרות השאילתות. מורשת ישראל, 18, 2, 297-269.

שטמפפר, ש' (1995). הישיבה הליטאית בהתהוותה. מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

שליף, י' (1995). המניעים ללימוד תורה והתפתחותם אצל בחורי ישיבה ואברכי כולל, עבודת גמר לתואר מוסמך. האוניברסיטה העברית בירושלים.

Keren-Kratz, M. (2025). The Turnaround in Israel's Haredi Society in the Late 20th Century: A Data-Based Analysis. Religions, 16(2), 145. <https://www.mdpi.com/2077-1444/16/2/145>